

مقاله پژوهشی

بررسی عوامل مؤثر بر تحول منظر بام در ایبانه

مهتاب شمس^۱، حسین راعی^{۲*}، اصغر محمدمرادی^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد حفاظت و مرمت میراث معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران،

تهران، ایران.

۲- استادیار، گروه مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

۳- استاد، گروه مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

چکیده

ایبانه، روستایی در شهرستان نطنز است که در دامنه کوه کرکس به صورت پلکانی شکل گرفته و عنصر بام در آن به دلیل نقش مهمی که در ایجاد منظر ایفاء می کند دارای اهمیت فراوانی است. مقصود از منظر بام، ویژگی های کالبدی و کارکردی آن است که در تعامل با کیفیات زیستی و الگوهای رویدادی مردم در طول زمان به وجود آمده است. دو عامل اصلی حضور مردم و مشارکت آن ها در قوام منظر مؤثر بوده اما از دهه های گذشته این حضور کم رنگ شده و با ورود مصالح جدید در روستا و کاربست آن، بخشی از منظر کالبدی و کارکردی بام در معرض زوال قرار گرفته است. هدف پژوهش فهم منظر بام در ایبانه است و جهت نیل به آن دو پرسش درباره ویژگی های منظر بام در ایبانه و عوامل مؤثر بر تحول آن مطرح شده است. در پاسخ به پرسش های مقاله و با استفاده از روش تفسیری و رهیافت تفسیری- تاریخی، ویژگی های کارکردی و کالبدی منظر بام در این روستا بررسی شده است. نتایج این مقاله نشان می دهد که سیر تحول منظر بام در ایبانه در چهار دوره قاجار، پهلوی اول و دوم، دهه ۵۰ تا ۸۰ شمسی و هم اکنون قابل بررسی است و مجموعه عوامل اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، انسانی و اقلیمی در آن نقش داشته اند. در حفاظت از این منظر، اقداماتی چون آگاهی رسانی و ظرفیت سازی می تواند در کنار استفاده از فناوری نوین در ترکیب با دانش های بومی ساخت و مرمت بام مفید باشد. در این میان بهره گیری از تجارب روستاهایی مانند ماسوله و ارائه مشوق های مالی برای تغییر وضعیت بام از طرف نهادهای دولتی و غیردولتی لازم به نظر می رسد.

تاریخ دریافت:

۰۸ آذر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۸ اسفند ۱۴۰۳

کلیدواژه ها:

منظر بام

روستای ایبانه

منظر کالبدی و کارکردی

کیفیات زیستی

الگوهای رویدادی

doi: 10.22034/AHDC.2025.22470.1845

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱ - مقدمه

مقصود از منظر^۱ به‌طور کلی، چشم‌انداز، دورنما، دید و دیدگاه است اما منظر، تنها عنصری عینی که متشکل از اجزای طبیعی باشد، شناخته نمی‌شود؛ بلکه عنصری ذهنی و فرهنگی نیز خواهد بود که شکل‌گیری آن در اذهان مردم همراه با تاریخ، اعتقادات دینی و اسطوره‌ها، اقلیم، سنت، زیست و امثال آن‌ها پیوند خورده است (منصوری س.، ۱۳۸۸). منظر، یک موجودیت کل‌نگر، با توجه به معانی گسترده و وسعت معنایی آن است که به‌طور کلی شامل دو عامل جوامع انسانی و جغرافیای طبیعی می‌شود. (Zifferero, 2008). ارتباط انسان و محیط و تعامل بین این دو عنصر، نوعی تعریف منظر است (ماهان، امین؛ منصوری، سیدامیر، ۱۳۹۶). اما بام^۲ به پوشش بالایی یک ساختمان شامل کلیه مصالح و سازه‌های لازم گفته می‌شود که بر روی دیوارهای ساختمان یا روی ستون‌ها قرار می‌گیرد و از آن‌ها در برابر باران، برف، نور خورشید، سرما، گرما و باد محافظت می‌کند (Cyril M, 2006). بام بالاترین و عمودی‌ترین عنصر معماری یک بنا است و شاید بتوان آن را در گذشته شاخص‌ترین عنصر برخی از بناهایی به‌شمار آورد که ترکیب حجمی و شکل بام در آن‌ها بسیار شاخص و مهم‌ترین عنصر قابل‌مشاهده از فاصله‌ای دور بوده است (Norberg - Shulz, 1975). اما برای شناخت منظر بام در خانه‌های ایرانی نیاز است که از خلال مستندات کالبدی و فیزیکی به نقش بام در زندگی ساکنان و شهروندان پی برد (حسین زاده و همکاران، ۱۴۰۰). این نقش‌ها را در آثار ادبی، سفرنامه‌ها، سینما، نقاشی و گاه مصاحبه و تاریخ شفاهی می‌توان یافت چند نمونه از این آثار در جدول ۱ قابل‌مشاهده است.

جدول ۱: نمونه‌ای از نقش بام در زندگی روزمره مردم

نام منبع	گزیده از متن
کتاب ایران و ایرانی، غلامرضا انصاف پور (انصاف پور، ۱۳۶۳).	«پشت‌بام به شکل تراس ساخته می‌شود؛ از این‌رو تکمیل آن به مدتی وقت احتیاج دارد. تابستان‌ها روی پشت‌بام یا تراس که دور آن دیوار کشیده‌اند، می‌خوابند»
رمان بادبادک، پوران مهدیزاده (Mehdizadeh, 1999).	«تابستان که می‌شد تمام آن جمعیت به پشت‌بام نقل‌مکان می‌کردند و ما بچه‌ها تا نیمه‌های شب می‌نشستیم و حرف می‌زدیم و گاهی بادبادک هوا می‌کردیم {...} از پشت‌بام نشینی شب‌های تابستان، دوستی و آشنایی همسایگان دیگر هم نصیب ما می‌شد و از آنجا که پشت‌بام‌ها به هم راه داشتند، گاهی می‌توانستیم مراسم عروسی را هم که در خانه همسایگان برگزار می‌شد تماشا کنیم»
سفرنامه دکتر ویلز، ترجمه غلامحسین قراکزلو (ویلز، ۱۳۶۸).	«کیوترها با رسیدن به حدود فراز بام از همان جا یکی‌یکی یا چندتا چندتا آرام بر روی بام می‌نشینند و با نشان دادن هیجان و ایجاد سروصدا مشغول برچیدن دانه از سطح بام می‌گردند».

منظر بام مجموعه‌ای از زندگی اجتماعی، منابع طبیعی، آداب‌ورسوم، نحوه زندگی و دید پرنده را شامل می‌شود. می‌توان منظر بام را به دسته‌های مختلف فرهنگی، کالبدی و اجتماعی تقسیم کرد. در گذشته بام خانه‌ها محلی برای شب‌نشینی‌های خانوادگی و اجتماعی، خوردن شام و شب‌چره، دیدن آسمان و دقت در کواکب، برگزاری مراسم پُرسه، اذان‌گویی و مناجات شبانه ماه رمضان، خشکاندن البسه و محلی برای برپایی پشه‌بندهایی جهت استراحت و خواب خانواده‌ها بود. جدای از نقش فرهنگی و اجتماعی بام می‌توان به جنبه‌های اقتصادی بام نیز توجه کرد. در گذشتگان نه‌چندان دور، بام‌ها علاوه بر معماری خاص و شرایط اقلیمی و اجتماعی، نقش بسزایی در چرخه اقتصادی مردم روستایی داشتند. بام فضایی مناسب جهت خشک‌کردن محصولات کشاورزی برای تأمین آذوقه زمستانی و گاهی نیز محل سرگرمی‌ها و شرط‌بندی‌هایی از جمله کبوتربازی بوده است.

علاوه بر آن در تعدادی روستاها از آن برای چیدمان دسته‌های ساقه‌های گندم و جو در نواحی شمالی ایران استفاده می‌کردند و در ایام خاص به مصرف حیوانات اهلی می‌رساندند؛ بنابراین مقصود از منظر بام در این مقاله شناخت ویژگی‌های کالبدی و کارکردی بام در تعامل با الگوهای زیستی ساکنین در طول سالیان متمادی است. امروزه بام خانه‌های روستایی

دچار تحولات کالبدی و کارکردی بسیار جدی شده است. این مقاله این موضوع را در روستای تاریخی ایبانه جستجو نموده است.

ایبانه، روستایی از توابع بخش مرکزی شهرستان نطنز استان اصفهان است. این روستا در دامنه کوه کرکس^۳ واقع شده و یکی از بلندترین نقاط مسکونی در ایران بوده که ارتفاع آن از سطح دریا ۲۱۶۰ متر و دارای آبوهوای سرد و معتدل است (راعی، ۱۳۹۲). این روستا به لحاظ معماری منحصر به فرد است. خانه‌ها به رنگ سرخ و با اسلوب ساختمانی خاص در سطحی محدود، به صورت پلکانی و مسلط بر یکدیگر بنا شده‌اند. این روستا یکی از مهم‌ترین نمونه‌های تلفیق معماری با طبیعت است. معماری که بر اساس اقلیم و شرایط محیطی شکل گرفته و مصالح آن بوم آورد است. به دلیل اقلیم خاص منطقه، شکل و فن‌آوری ساخت بناهای ایبانه با روستاهای کویری که به فاصله کمی از آن قرار دارند، بسیار متفاوت بوده و از مشخصه‌های بارز بناهای این روستا، برون‌گرا بودن ساختمان‌ها است (داداش‌وند، ۱۳۹۳).

هدف پژوهش فهم منظر بام در یک روستای تاریخی است و جهت نیل به آن دو پرسش مطرح شده است. برای پاسخ به پرسش‌ها از روش تفسیری و رهیافت تفسیری - تاریخی در قالب مطالعات میدانی، سندپژوهی و مصاحبه استفاده شده است.

پرسش‌های تحقیق

- ۱) منظر بام در ایبانه دارای چه ویژگی‌هایی است و سیر تحول آنچه بوده است؟
- ۲) عوامل مؤثر در سیر تحول منظر بام در ایبانه کدامند؟

۲- پیشینه تحقیق

موضوع مقاله دارای دو بخش پیوسته به نام منظر بام و ایبانه است. پژوهش‌های انجام‌شده درباره ایبانه بیش‌تر از زاویه جغرافیای انسانی و مردم‌شناسی انجام شده است و کم‌تر به ظرفیت‌های کالبدی به صورت تخصصی پرداخته شده است. (سیرو، ۱۳۵۷) در کتاب *راه‌های باستانی اصفهان* به موقعیت ایبانه در دره برز رود اشاره نموده است و (اعظم واقفی، ۱۳۷۵) ویژگی‌های کشاورزی، آداب و سنن ایبانه را در کتاب *میراث فرهنگی نطنز* بیان کرده است. مقولات فرهنگی و اجتماعی مردم ایبانه نیز در کتبی چون؛ (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸) و (نظری داشلی برون و همکاران، ۱۳۸۴) مورد توجه قرار گرفته و در آن به ایبانه از دیدگاه‌های جغرافیایی، تاریخی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پرداخته شده است. اما درباره ویژگی‌های کالبدی ایبانه می‌توان به کتاب "یادداشت‌هایی درباره آثار تاریخی ایران" (راعی، ۱۳۹۲) تحت عنوان "ایبانه، یک روستا، یک محله، یک بنا" اشاره کرد. پژوهش‌ها در این کتاب نشان می‌دهد که معماری را نباید جدا از مردم دانست. به جز آن پژوهشی در جزئیات معماری روستای تاریخی ایبانه (اریسی، ۱۳۸۳) اطلاعاتی را در رابطه با مصالح، عناصر و جزئیات معماری این روستا ارائه داده است.

در رابطه با موضوع منظر بام (منصوری س.، ۱۳۹۸) در دیباچه مجله منظر با بکار بردن عبارات "منظر آسمان"، "منظر بام"، "باغ‌بام" و "زندگی شبانه بربام" به ظرفیت‌های معنایی و کاربردی منظرین بام اشاره کرده است که مجال شرح و بسط بیشتری دارد. علاوه بر آن می‌توان به پژوهشی با نام "بازشناسی نقش‌های منظرین بام در شهرهای ایرانی، بازشناسی از طریق بررسی مستندنگاری‌ها، آثار ادبی- هنری و نمونه موردی" اشاره کرد که دیدگاه هنری و معنایی و نه کالبدی به منظر بام در آن دیده می‌شود (حسین زاده و همکاران، ۱۴۰۰). همچنین حسین‌زاده در پژوهشی دیگر با نام "شناسایی ظرفیت‌های موجود بر فضای بام جهت توسعه گردشگری در شهرهای ایرانی" به ظرفیت‌های کارکردی و گردشگری بام با توجه به اهمیت بالای فضای بام در شهرهای ایرانی تأکید می‌کند (حسین زاده، شکوه و مهربانی گلزار، شناسایی ظرفیت‌های موجود بر فضای بام جهت توسعه گردشگری در شهرهای ایرانی، ۱۴۰۱). حسین سلطانزاده نیز در مقاله‌ای تحت عنوان "نقش جغرافیا و فرهنگ در شکل‌گیری بام در واحدهای مسکونی" به عوامل تأثیرگذار در شکل فضاها و عناصر معماری بخصوص بام‌ها در گذشته پرداخته است (سلطانزاده، ۱۳۹۳).

به جز آن در مقاله‌ای از (ندیمی، ابوی و صادق احمدی، ۱۳۹۴) با نام "ظهور و حضور روستا و میراث روستایی در سیر تطور اسناد بین‌المللی حفاظت" روستا را نه صرفاً یک سکونتگاه، بلکه موجودیتی زنده، بازمانده از دوران سنت و نمادی از هم‌افزایی و هماهنگی انسان با طبیعت معرفی می‌کند. این مطالعه تلاش دارد تا جایگاه نظری و عملی روستا را در چارچوب کوشش‌های جهانی برای حفاظت از میراث فرهنگی و طبیعی تبیین نماید. در این مقاله به اسناد بین‌المللی چون "توصیه‌نامه میراث معماری روستایی اروپا"، "بیانیه تلکس کالا ایکوموس"، "بیانیه سن آنتونیو"، "روز بزرگداشت محوطه‌ها و یادمان‌ها"، "معاهده منظر اروپایی"، "قطعنامه همایش پاریس" و "بیانیه فلورانس"، در ارتباط با حفاظت از منظر روستاها اشاره شده است (ندیمی، ابوی و صادق احمدی، ۱۳۹۴).

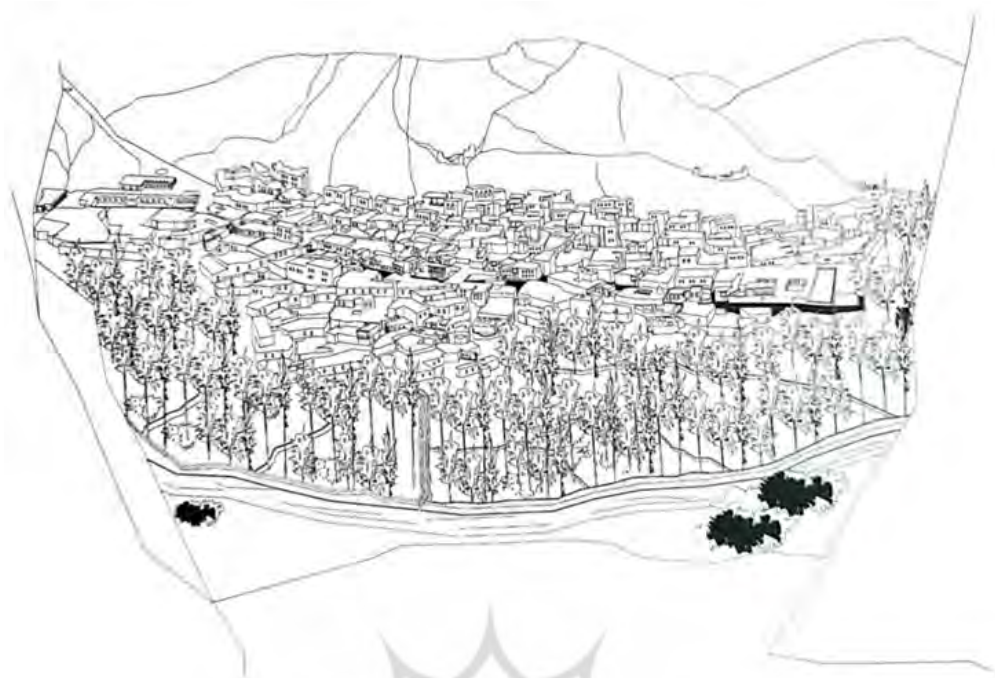
موارد یادشده به‌طور عمومی درباره معماری و شهرسازی ایران در مواجهه با هنر، ادبیات و مردم‌شناسی مطرح شده است اما این مقاله قصد دارد این موضوع را در روستاهای تاریخی به‌ویژه ایبانه بسط داده و بر آسیب‌ها و عوامل مترتب بر آن‌ها تمرکز نماید. نویسندگان در این مسیر به متغیرهای کالبدی و کارکردی منظر بام به‌صورت توأمان توجه نموده و عوامل متأثر بر آن را بررسی نموده‌اند.

۳- روستای ایبانه

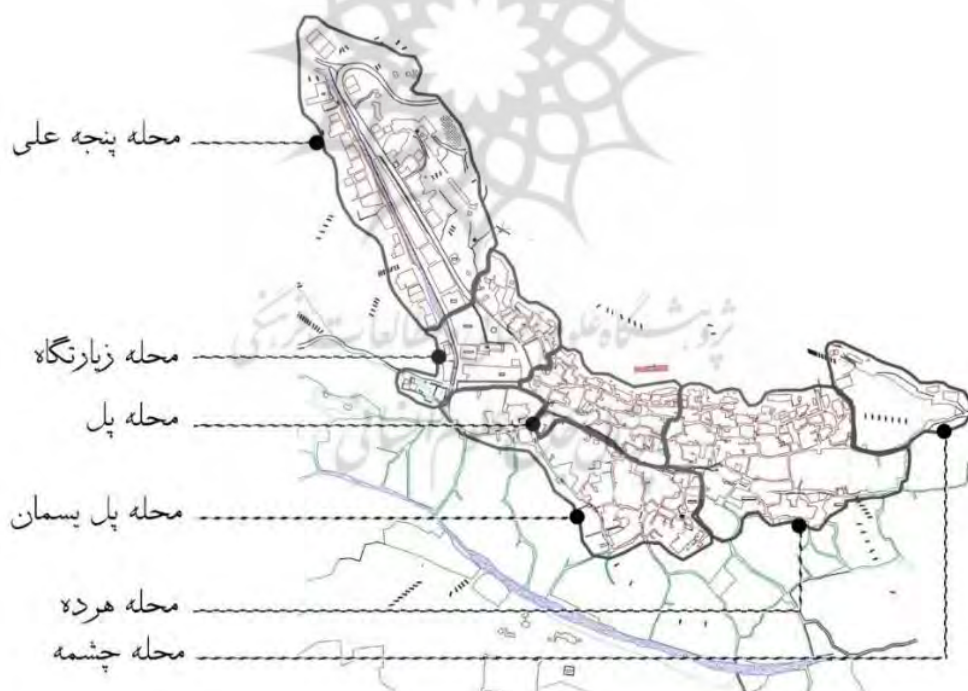
ایبانه در استان اصفهان و شهرستان نطنز قرار دارد و با ارتفاع ۲۱۰۰ متر از سطح دریا دارای آب‌وهوای سرد و نیمه‌خشک است. میانگین بارش سالیانه ۱۸۲ میلی‌متر و آب روستا از طریق چشمه دوابی واقع در غرب ایبانه تأمین می‌شود (موسوی و رجبی، ۱۳۹۱). روستای ایبانه از یک‌طرف بر دامنه کوه قرار داشته و گسترش روستا بر روی شیب کوه باعث شده که از وزش بادهای شدید در امان باشد. این مسئله برای محفوظ نگاه داشتن بناها در مقابل فشارهای جانبی و همچنین کنترل حرارت نقش مهمی دارد. دو قلعه به نام‌های قلعه هرده^۴ و قلعه پل^۵ در سمت شمالی آن قرار گرفته‌اند (تصویر ۱). در قسمت جنوبی روستا و در کنار بستر رودخانه، قلعه دیگری بنام هامون دیده می‌شود. این نحوه استقرار در موارد خطر از نظر سوق‌الجیشی امتیازی محسوب می‌شد و این به خاطر تسلط روستا بر دشت و همچنین پناه گرفتن برسینه کوه و دفاع طبیعی آن بوده است. ایبانه کنونی از چهار محله اصلی تشکیل شده است (تصویر ۲):

- ۱) محله‌های چشمه و هرده که قدیمی‌تر بوده و در شرق روستا قرار دارد.
 - ۲) محله پل که در شمال راسته اصلی ده قرار گرفته است.
 - ۳) محله یوسمون^۶ که مربوط به دوره پهلوی است و در جوار باغ‌های روستا قرار دارد
- امروزه دو محله جدید «زیارتگاه» و «پنجه علی» نیز به این سه محله اضافه شده که در غرب روستا و در ورودی غربی آن قرار گرفته‌اند. (داداش وند، ۱۳۹۳). موقعیت و استقرار محله‌ها به شکل خطی است و در امتداد نهر اصلی منشعب از چشمه قرار دارد. باغ‌ها و کشتزارهای جنوب این نهر با استفاده از شیب زمین به راحتی می‌توانند از آب‌های سطحی بهره‌مند شوند.

زمین‌های ایبانه در کل محلات از جنس سنگی یا رسی است و این مسئله باعث می‌شود که آب‌های سطحی جذب زمین نشده و در بستر رودخانه جاری شود و مورد استفاده کشاورزی و باغداری قرار گیرد و روستا از خطر سیلاب در امان باشد. در ایبانه، بخشی از فضاهای مورد نیاز به‌ویژه فضاهای مرتبط با معیشت خانوار مانند طویله‌ها، کنده‌ها، سلول‌ها، انبارها (انبارهای علوفه، وسایل کشاورزی، دامداری، هیزم و سوخت و وسایل متفرقه) و کارگاه‌ها به‌صورت پراکنده در سطح روستا شکل گرفته‌اند (شاکری‌زاد ایبانه و همکاران، ۱۳۸۹). بناهای روستا معمولاً دو تا سه طبقه ارتفاع دارند و نحوه قرارگیری خانه‌ها در شیب کوه موجب شده که از طبقه دوم به بالا منظره زیبای دره مشاهده شود. علاوه بر آن تابش نور خورشید و جریان هوا به تهویه و مطبوع شدن هوای فضاهای داخلی کمک کند. استفاده بهینه و حداکثری از کشتخوان‌ها و عدم اختصاص آن‌ها برای احداث ساختمان‌های مسکونی، استفاده از منظر بام برای تماشای دره سرسبز و اشراف بر باغ‌ها و زمین‌های حاصلخیز بخشی از رهیافت زیست در ایبانه بوده است. بام در میان ارکان خانه‌های ایبانه جایگاه ویژه‌ای دارد و به رسمیت شناخته شده است.

تصویر ۱: نمای کلی بافت روستا (راعی، ۱۳۹۲)

تصویر ۲: محله‌بندی بافت ایبانه (نویسندگان، ۱۴۰۲)

۴- ویژگی‌های کارکردی منظر بام در روستای ایبانه

بام تأثیرپذیرترین جزء ساختمان در برابر عوامل اقلیمی است. تابش آفتاب در تابستان و بارش برف و باران در زمستان بیشتر از اجزاء دیگر بر بام تأثیر می‌گذارد. در فصل زمستان، هنگام شب بام با ساطع کردن پرتوهایی با طول موج بلند،

سریع‌تر و بیش‌تر از دیوارها حرارت خود را از دست می‌دهد. پشت‌بام در بسیاری از خانه‌های ایرانی همواره با توجه به کارکردهایی فراتر از یک سقف و مانع در مقابل عوامل جوی دیده شده است. مردم این عنصر را متناسب با نوع استفاده از آن و به نیت فضایی مستقل و قابل بهره‌برداری با ساختار و اجزایی ویژه طراحی می‌کردند. در بافت فشرده شهری و روستایی، جایی که خانه‌های هم‌ارتفاع، پشت‌بام‌های پیوسته‌ای داشتند، اهالی محله می‌توانستند بدون خروج از خانه از پشت‌بامی به پشت‌بام دیگر بروند. با عقب‌نشینی و کاهش تدریجی سطح زیربنای هر طبقه نسبت به طبقه زیرین، علاوه بر اینکه بخشی از پشت‌بام عملکرد مهتابی، تراس و یا حیاط کوچک پیدا کرده بود هم‌زمان می‌توانست مسیر دسترسی به بعضی از قسمت‌ها و اتاق‌های خانه نیز محسوب شود (حائری، ۱۳۸۹). یکی از ویژگی‌های سازمان فضایی خانه‌های سنتی این بوده است که در هر سازمان فضایی اعم از فضاهای باز و بسته تجربه زیستن در سطوح مختلف ارتفاعی مانند زیرزمین، حیاط، مهتابی، ایوان، صغه و بام وجود دارد (نقره‌کار، حمزه نژاد و رنجبر کرمانی، ۱۳۸۷). در ایبانه نیز به‌سان روستاهای پلکانی ایران استفاده از بام به‌منظور استفاده بهینه از فضا به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های معماری بومی مطرح بوده است (ایرجی، ۱۳۹۹). این بخش از بنا دارای کارکردهای متنوع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بوده (نظری داشلی برون و همکاران، ۱۳۸۴) و کیفیت‌های زیستی و الگوهای رویدادی ذیل در آن تجربه می‌شده و در دسترس قرار داشته است:

- ۱) استراحت و خواب: خوابیدن خانواده‌ها بر روی بام برای استفاده از کوران طبیعی هوا و گریز از گرمای اقلیم گرم و خشک یکی از مهم‌ترین موارد استفاده از پشت‌بام بوده است. این کیفیت اغلب با تماشای آسمان و ذکر داستان‌ها، افسانه‌ها و روایت‌ها عجین بوده و بخشی از خاطرات جمعی مردم را در طول قرن‌ها شکل داده است.
- ۲) تفرج و تماشای منظر: یکی دیگر از جلوه‌های بام در ایبانه، تماشای مناظر چشم‌نواز دشت‌های وسیع، قلعه یُسمان و دامنه‌های پُشت‌لیل واقع در جنوب‌غربی ایبانه، درختان، باغات، انبوه میوه‌ها و لواشک‌های پهن‌شده روی بام‌ها، تماشای طلوع و غروب خورشید، استفاده از نسیم روح‌افزای اسفند و اردیبهشت‌ماه و امثال آن است.
- ۳) همیاری و همکاری: همکاری مردم در پاروکردن برف‌ها، غلتک‌زدن بام‌ها و کاه‌گل‌کشی آن‌ها در فصل زمستان و بهار به‌ویژه بر روی بام مساجد و نخلگاه‌ها و همچنین شستشوی فرش‌ها و قالی‌ها و پهن‌کردن آن‌ها بر روی بام جلوه‌ای از این همکاری بوده است (تصویر ۴). یکی از نمونه‌های بارز همیاری در این روستا که با معماری و سنت‌های آن گره خورده، آیین "هندو" است. این رسم که در ارتباط با نگهداری و مرمت بام خانه‌ها انجام می‌شود، جلوه‌ای از تعاون و مشارکت جمعی را به نمایش می‌گذارد؛ در آیین هندو، مردان روستا مسئولیت تهیه کاه‌گل را بر عهده دارند و فرایند کاه‌گل‌کردن بام‌ها را به نوبت و با همکاری یکدیگر انجام می‌دهند. در این میان، زنان نیز نقشی حیاتی ایفا می‌کنند. آنان با مشارکت و همدلی، آب موردنیاز برای تهیه کاه‌گل را از چشمه دواپی با کوزه‌ها به محل کار حمل می‌کنند و در دیگ مسی می‌ریزند تا مردان از آن استفاده کنند. آیین هندو، نه‌تنها به حفظ و مرمت بافت خانه‌های روستا کمک می‌کند، بلکه پیوندهای اجتماعی را نیز مستحکم‌تر می‌سازد. این سنت دیرینه، یادآور اهمیت همبستگی و همکاری در جوامع سنتی است و نشان می‌دهد چگونه اهالی ایبانه با بهره‌گیری از توانمندی‌های یکدیگر، در حفظ و بقای فرهنگ و معماری منحصربه‌فرد خود کوشا هستند (قربانی و حمیدیان، ۱۴۰۳).

۴) اطلاع‌رسانی: از این فضا گاهی برای هشدارهایی با برپایی آتش و گاهی برای علم نمودن بیرقی و اقامه اذان به معنایی خاص در فراز آن استفاده می‌کردند (حائری، ۱۳۸۹). در برخی مواقع نیز همسایگان از آن به‌عنوان تجمع‌گاه استفاده کرده و خبرهای روستا را به یکدیگر منتقل می‌کردند.

۵) تولید: پهنه آفتاب‌گیر بام‌ها در فصل تابستان مکان مناسبی برای خشک‌کردن میوه‌ها و سبزی‌ها مانند آلو و زردآلو و امثال آن که در فصل زمستان تنقلات مورد استفاده خانواده را تأمین می‌کرد و گاهی مازاد آن یکی از منابع درآمد ایبانه‌ای‌ها محسوب می‌شد (تصویر ۳).

۶) برگزاری سنت‌ها و آئین: گاه سله‌رحم و خبرگیری از یکدیگر با تجمع بر بام همسایگان انجام می‌شد. علاوه بر آن درایم خاص سال به‌ویژه در غروب روز سه‌شنبه آخر سال شمسی بوته‌های گون و خار را در پشت‌بام یا حیاط خانه آتش می‌زدند و مراسم چهارشنبه‌سوری را برگزار می‌کردند و یا با تجمع بر روی بام‌ها به تماشا و مشارکت در برگزاری

مراسم‌های مذهبی، جشن‌ها، عروسی‌ها و عزاداری‌ها و نخل برداری‌ها می‌پردازند؛ به‌عنوان نمونه، فردای عروسی و در روزهای پس‌از آن تا هفت روز، جشن برپاست. در این ایام، عروس و داماد را ظهر هرروز به پشت‌بام بزرگ و منحصر به فرد روستا می‌برند، جایی که رو به آفتاب می‌ایستند و به هلهله و شادی می‌پردازند (تصویر ۵). ناهار اهالی روستا نیز در همان پشت‌بام بزرگ صرف می‌شود که نشان از اهمیت این فضا در شکل‌گیری همبستگی اجتماعی و گرامیداشت آیین‌های ازدواج دارد. این آداب و رسوم وابسته به بام، گواهی بر نقش مهم معماری در پیوند عمیق فرهنگ و اجتماع در ایبانه است (دهقانی و گلی‌زاده، ۱۴۰۲).

تصویر ۴: پارو کردن برف از روی بام خانه‌ها

تصویر ۳: برداشت آلو و خشک کردن آن در روستای ایبانه

تصویر ۵: مراسم عروسی روی بام

۵- ویژگی‌های کالبدی منظر بام در روستای ایبانه

در راستای شناخت ویژگی‌های کالبدی منظر بام و درک بهتر آن، یک محله در بافت تاریخی روستا به نام پل مورد بررسی قرار گرفت. این بخش به بررسی کالبدی و مصالح لایه نهایی بام‌ها با استفاده از تحلیل تصاویر هوایی در بازه‌های زمانی مختلف می‌پردازد. بافت تاریخی محله پل، با دارا بودن حدود ۲۰۴ پلاک، شامل کاربری‌های متنوعی است. از این میان، دو پلاک به آب‌انبار، سه پلاک به مساجد و دو پلاک به سرویس بهداشتی عمومی اختصاص یافته و مابقی پلاک‌ها، کاربری مسکونی و تجاری دارند. قابل ذکر است که بیشترین پلاک‌های موجود در این محله، متعلق به دوره قاجار هستند. مطالعه تصاویر هوایی نشان می‌دهد که مصالح بام در طول زمان دستخوش تغییرات قابل توجهی شده است. در تصویر هوایی سال ۱۳۴۵، تمامی پلاک‌ها دارای سقف کاه‌گلی بوده‌اند و هیچ‌گونه اثری از ایزوگام دیده نمی‌شود. با گذر زمان و در تصویر هوایی سال ۱۳۶۸، حدود ۴۰ خانه (معادل تقریباً ۲۰ درصد از کل پلاک‌ها) بام‌های خود را با ایزوگام پوشانده‌اند. این تغییر، نشانگر آغاز ورود مصالح جدید و مدرن به بافت سنتی محله است.

تحلیل تصویر هوایی سال ۱۳۹۰ حاکی از آن است که استفاده از ایزوگام به‌طور چشمگیری افزایش یافته و بیش از نیمی از پلاک‌های محله از این عایق رطوبتی استفاده می‌کنند. این روند، نشان‌دهنده تسریع در جایگزینی مصالح سنتی با

مصالح جدیدتر و در نتیجه، تغییر در سیمای بصری محله و منظر روستا است. نهایتاً، در تصویر هوایی سال ۱۴۰۰، تقریباً تمامی بام‌های محله با ایزوگام پوشیده شده‌اند و تنها تعداد انگشت‌شماری از خانه‌ها (حدود ۱ تا ۲ درصد) موفق به حفظ بام‌های کاه‌گلی خود شده‌اند. این وضعیت، بیانگر حاکمیت کامل مصالح مدرن در بام‌های محله و در نتیجه، از دست رفتن بخش قابل‌توجهی از هویت بصری و معماری سنتی این منطقه است (تصویر ۶).

تصویر هوایی سال ۱۳۶۸

تصویر هوایی سال ۱۳۴۵

تصویر هوایی سال ۱۴۰۰

تصویر هوایی سال ۱۳۹۰

تصویر ۶: نقشه کاربری‌های محله پل و سیر تغییرات محله در تصاویر هوایی (نویسندگان، ۱۴۰۲)

به‌جز تغییرات اشاره‌شده در این محله و ایبانه در بقایای پلاک‌های سالم و تاریخی به‌طور عمومی دو شیوه پوشش به نام‌های تک‌پوش و دو پوش دیده می‌شود و نکته قابل‌توجه این است که در هر دو مورد، پوشش نهایی به جزء مواردی که به آن اشاره خواهد شد، مسطح هستند.

۵-۱- شناخت مصالح بام و نحوه اجرا

بام خانه‌ها و ساختمانی‌های دیگر در روستای ایبانه غالباً دارای جزئیات مشابهی هستند. به همین دلیل کلیت محله پل و روستا را می‌توان از زوایای مختلف با صور یکدستی مشاهده نمود. مصالح، بوم‌آورد بوده و ساختار بام در خانه‌ها بر پایه دانش بومی ساخت، شکل گرفته‌اند. این عنصر از لحاظ کالبدی از بخش‌هایی مانند فرسب (لایه زیرین)، شش، چَرَه، گِل‌گنده و کاه‌گل به‌عنوان لایه رویی تشکیل شده است (تصویر ۱۱).

پوشش‌های مسطح، ساده‌ترین پوشش برای ساخت هستند (Oliver, 1997). تیرهای اصلی چوبی که قبلاً به‌اندازه مناسب بریده‌شده و خوب آن‌ها را خشک کرده‌اند بر روی دیوارها باربر (عمود بر راستای دیوار) و زیر سری‌ها و یا بر روی شاه‌تیرها که وزن آن‌ها توسط ستون‌های چوبی تحمل می‌شود خوابانده می‌شوند. فاصله این تیرها که موازی هم خوابانده می‌شوند ۲۵ تا ۳۰ سانتی‌متر است. به‌منظور ثابت نگاه‌داشتن فاصله بین تیرها، حدفاصل آن‌ها روی دیوار یا شاه‌تیر را با خشت‌های عمودی یا تکه‌های چوبی پر می‌کنند؛ علاوه بر تیرها به‌صورت گرده، در بناهای مهم‌تر یا مجلل‌تر آن‌ها را به‌صورت چهار تراش نیز به‌کاربرده‌اند. تیرهای فرعی که به‌صورت تخته‌پوش هستند در برخی از سقف‌ها دیده می‌شود. پرکننده بین تیرها، پرتنوع‌ترین و قابل‌توجه‌ترین بخش پوشش سقف هستند که در این مرحله اجرا می‌شود، زیرا نمای داخلی سقف کاملاً متأثر از آن است؛ متداول‌ترین آن ترکه‌ها و شاخه‌های درختان است که شش نامیده می‌شود (تصویر ۷۷). شش از درخت تلخه بید، وَن، کبوده و سایر درختان در دسترس و مناسب تهیه می‌شود. شش‌ها ممکن است با ترکه‌های بید (شاخه‌های نازک بید) و پوست درختان به‌هم‌بافته شده باشند، گاهی ترکه‌ها صاف‌ترند و نزدیک به هم چیده می‌شوند و گاهی بافته نشده و نامنظم اجرا می‌شوند؛ به گفته اهالی مرغوب‌ترین شش شاخه بید است، به خاطر لعاب‌دار

بودن پوستش و نوع نامرغوب آن چوب درخت کبود است. شش‌های کج و غیرصاف غالباً متعلق به درخت سپیدار است. در بعضی موارد از نی استفاده کرده‌اند (معماریان، ۱۳۷۶) نی‌ها همواره بافته شده‌اند و گویا آن‌ها را از حوالی ابوزیدآباد می‌آوردند.

تصویر ۸: بوریا بافی

تصویر ۷: نمونه‌ای از سقف پوشیده شده با شش

تصویر ۱۰: گیاه چژه

تصویر ۹: تخته کوبی

بوریا از دیگر پوشش‌ها بر روی تیرها است (تصویر ۸). بوریا از بافتن نی‌های پرس شده به وجود می‌آید و قدمت چندانی در روستا ندارد. به دلیل مقاومت کم آن معمولاً روی آن مجدداً شش چیده می‌شود. بوریا هم زیباست و هم مانع از ریزش خاک‌های سقف می‌شود. نمونه متفاوت و کمیاب‌تر از آنچه گفته شد، استفاده از خشت‌های ناسالم یا نیمه در سقف است در مواردی که ابعاد سقف کوچک بوده (حدود ۵ مترمربع یا کمتر) فاصله تیرهای سقف را کمتر می‌کردند و فاصله آن‌ها را با خشت‌هایی که معمولاً به صورت قطری به دونیم شده‌اند یا یک کنج آن‌ها شکسته، پر می‌کنند، به نحوی که کنج سالم رو به پایین باشد و سپس روی آن را با گل گنده و کاه گل می‌پوشانند؛ در این مرحله به جز مورد آخر در مرحله قبل (پوشش سقف با خشت‌های ناسالم) بر روی سایر موارد را با بوته‌های معروف به «چژه»^۸ می‌پوشانند (تصویر ۱۰). چژه به‌وفور در اطراف ایبانه یافت می‌شود و دو خاصیت عمده دارد:

≠ عدم تماس تیرها و تخته‌های چوبی (تصویر ۹) زیرین با خاک و گل به منظور کاهش سرعت پوسیدگی آن‌ها.
بر روی چژه‌ها، گلی را که دو سه روز خیس کرده و خوب ورز داده‌اند، به ضخامت ۲۰ تا ۳۰ سانتی‌متر ریخته که به آن (گل گنده) می‌گویند. در بعضی موارد قطر گل گنده را کم کرده و روی آن در جا خشت می‌زنند و بعد از خشک شدن خشت‌ها روی آن‌ها را کاه گل می‌کردند که گویا مقاومت بهتری در برابر رطوبت دارد. بر روی گل گنده، خاک مرطوب و نمناکی را پهن کرده و سپس روی آن را کاه گل می‌کنند. به این خاک نمناک که همان خاک مرطوب زمین است کمی آب پاشیده شده و به آن خاک دو نم گفته می‌شود. نمناکی این خاک باعث می‌شود که در اثر فشار، بهتر از خاک خشک فشرده شود و بستر مسطح‌تری بر روی گل گنده ایجاد کند.

تصویر ۱۱: جزئیات نمونه‌ای از پوشش تخت در بام خانه‌های ابیانه (نویسندگان، ۱۴۰۲)

پوشش نهایی سقف‌های ابیانه کاهگل است. این کاهگل از خاک سرخ ابیانه که به گفته اهالی چرب‌تر و چسبنده‌تر است تهیه می‌شود. کاهگل سقف معمولاً بین ۲۰ تا ۳۰ سال بعد تعویض می‌شود؛ بعد از بارو کردن برف‌ها جهت متراکم نمودن مجدد کاهگل بام، روی آن استوانه‌ای سنگی که «بوم غلطان» نامیده می‌شود می‌گردانند. در محور طولی این استوانه سوراخی است که برای کشیدن بوم غلطان از داخل آن طناب رد می‌کنند و طناب را به دنبال خود می‌کشند. لازم به ذکر است که در کاهگل کاری بام نیز بعد از اجرای گل گنده برای تراکم بیشتر آن و صاف شدن بستر برای کاهگل نهایی از بوم غلطان استفاده می‌شود (اریسی، ۱۳۸۳).

۶- سیر تحول منظر بام در ابیانه

در تمام نقاط دنیا، تأثیر توسعه انسانی بر منظر طبیعی با درجات متفاوت، ملموس و قابل درک است. میلیون‌ها نفر در سنوات مختلف در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون همواره در حال ساخت، ترمیم، تعمیر و تخریب مناظر هستند؛ بنابراین منظر را می‌توان به عنوان یک نظام پیچیده از تعاملات پویا و در حال تحول در نظر گرفت که در دوره‌های مختلف تاریخی می‌تواند صورت متفاوتی با توجه به مقتضیات اجتماعی، اقتصادی به خود بگیرد. این سیر تحول در ابیانه با توجه به اسناد و مدارک موجود و مطالعات میدانی در ۴ مرحله ذیل قابل بررسی است:

≠ ابتدای شکل‌گیری روستا تا دوره قاجار

≠ دوره پهلوی اول و دوم

≠ دهه ۵۰ تا ۸۰ شمسی

≠ دهه ۸۰ تا سال ۱۴۰۲ شمسی

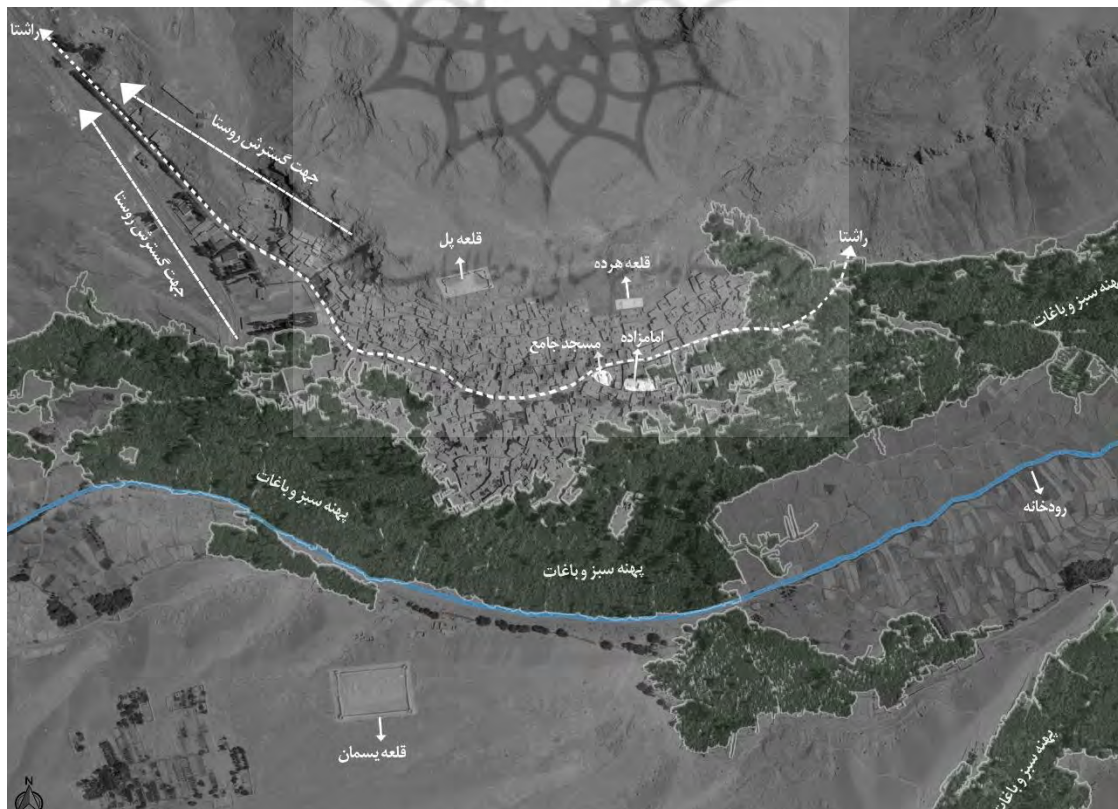
۶-۱- ابتدای شکل‌گیری روستا تا دوره قاجار

اسنادی وجود دارند که قدمت ابیانه را مربوط به پیش از اسلام می‌دانند (سیرو، ۱۳۵۷). از وجود محوطه باستان‌شناختی به نام نراتون در مجاورت روستا (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۰) و آتشکده هرپاک (اعظم واقفی، ۱۳۷۵، ج. ۴) در میانه روستا

تا نوع گویش و زبان نشان می‌دهد که این روستا دارای پیشینه غنی به لحاظ فرهنگی و اجتماعی بوده است. روستای ایبانه دارای پنج محله، یک آتشکده و یک مسجد جامع است و در هر یک از محله‌ها عناصر کالبدی از قبیل خانه‌های تاریخی، معابر، آسیاب، آب‌انبار و قلعه دیده می‌شوند. جمعیت روستا در این دوره فعال بود و مردم اغلب به کشاورزی، باغداری و دامداری می‌پرداختند. ساخت‌وساز و تعمیرات مداوم بام در محلاتی مانند چشمه و هرده و پل به‌عنوان محلات قدیمی با همان سیاق قرون پیشین در جریان بود. بام خانه‌ها کاه‌گل و به رنگ خاک‌های ایبانه پرسپکتیو یک‌دستی را ارائه می‌کرد. وضعیت راه و دسترسی به‌گونه‌ای بوده است که ارتباطات گاه محدود به روستاهای دره برز رود می‌شد (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸). و هنوز از شیوع مصالح جدید خبری نشده بود. بنابراین می‌توان این‌گونه برداشت نمود که منظر بام با کمترین دخل و تصرف اصالت خود را حفظ کرده و به دوره پهلوی رسیده است.

۶-۲- دوره پهلوی اول و دوم

با بررسی عکس‌های هوایی از سال ۱۳۴۵ تاکنون (سال ۱۴۰۳)، میزان تغییرات در بام خانه‌ها و اضافه‌شدن یک‌رنگ به رنگ‌های بافت^۹ و تغییر منظره‌هایی روستا مشهود است. اسنادی چون عکس هوایی دههٔ چهل شمسی (تصویر ۱۲)، سند معتبری دربارهٔ تحول منظر بام در این دوره محسوب می‌شود. با توجه به این تصاویر در منظر طبیعی و پوشش گیاهی روستا، کمترین تغییرات و بیشترین سازگاری با طبیعت و خودبسندگی قابل مشاهده است. وجود درختان متعدد، باغات، تراکم بافت قدیمی روستا در دامنهٔ کوه با کمترین گسترش در جهات گوناگون دیده می‌شود. در این دوره علاوه بر خانه‌ها، عناصری چون دبستان، دبیرستان، حمام، نخلگاه و امثال آن یا ساخته می‌شوند و یا مورد مرمت قرار می‌گیرند. البته در این مسیر هنوز از مصالح سنتی و تکنیک‌های ساخت بومی از قبیل پوشش تخت و قوسی استفاده می‌شود. نکته حائز اهمیت توسعه استفاده از آجر به‌جای اندود کاه‌گل در پوشش نهایی بام‌ها است که البته در تغییر منظر کالبدی بام تأثیری ندارد. به نظر می‌رسد باوجود جمعیت در روستا هنوز از منظر کارکردی نیز فعال است.

تصویر ۱۲: تصویر هوایی سال ۱۳۴۵ (سازمان نقشه برداری کشور، ۱۴۰۲)

۶-۳- دهه ۵۰ تا ۸۰ شمسی

در اواخر دوره پهلوی، مهاجرت از ایبانه به سمت شهرهای بزرگ شدت می‌گیرد. برخی برای تحصیل و تعدادی برای دسترسی به امکانات بیشتر و زندگی بهتر. البته هم‌زمان ساخت‌وسازها نیز در ایبانه شدت می‌گیرد و محله جدیدی به نام پنجه علی که از دهه ۴۰ در غرب ایبانه شکل گرفت و در این دوره کامل‌تر شد. در این دوره از مصالح فلزی و سیمانی به‌کار استفاده می‌شود و ورود قیرگونی و در دهه بعدی ایزوگام به‌عنوان یک عایق جدید یک اتفاق نو در نگهداشت خانه‌ها به‌ویژه مهاجرین محسوب می‌شد (تصویر ۱۳). آن‌ها می‌توانستند با استفاده از این عایق با خیال آسوده سال‌ها بدون کاه‌گل‌کشی بام از آن حفاظت کنند. ورود عایق به بام با خروج آدمیان از بام هم‌زمان شده بود. آن‌ها سعی کردند برای حفاظت از عایق بام، تردد بر روی آن را به حداقل برسانند؛ بنابراین با حضور حداقلی مردم بر روی بام خانه‌ها، کیفیت زیستی و الگوهای رویدادی متأثر از حضور آن‌ها نیز به کمترین میزان رسید و اندک‌اندک به‌سوی کم‌رنگ شدن رفت.

تصویر ۱۳: تصویر هوایی سال ۱۳۸۶ (Google Earth, 2003-2020)

۶-۴- دهه ۸۰ تا ۱۴۰۳ شمسی

تصاویر شماره‌های ۱۴ تا ۱۶ نشان‌دهنده تغییرات فیزیکی بام در بافت ایبانه در ۲۰ سال اخیر هستند. بر تعداد خانه‌ها و عناصر کالبدی افزوده شده اما بیش از آن دچار تغییرات کالبدی شده‌اند. برخی عناصر، مورد مرمت قرار گرفتند و تعدادی نیز ساخته شده‌اند اما وجه تشابه میان آن‌ها استفاده از ایزوگام در بام است. هرچقدر که از دهه ۸۰ می‌گذرد بر تعداد بام‌های دارای ایزوگام اضافه می‌شود. این تغییرات با سرعت زیادی انجام شده به‌نحوی که هم‌اکنون به‌ندرت می‌توان بام بدون ایزوگام در ایبانه یافت.

تصویر ۱۴: تصویر هوایی سال ۱۳۹۰ (Google Earth, 2003-2020)

تصویر ۱۵: تصویر هوایی ایبانه، ۱۴۰۰ (Google Earth, 2003-2020)

تصویر ۱۵: وضعیت منظر و بام خانه‌های ایبانه، ۱۴۰۲

۷- بحث و نتایج؛ عوامل تأثیرگذار بر تغییر منظر بام در ایبانه

در بخش یافته‌ها سیر تحول بام در ۴ مرحله مورد بررسی قرار گرفت و مشخص گردید که بام به لحاظ کالبدی و کارکردی مورد تغییرات وسیعی قرار گرفته است. در قسمت بحث به مجموعه عوامل تأثیرگذار بر تغییرات و تحولات بام پرداخته شده است. به نظر می‌رسد می‌توان مجموعه این عوامل را به دسته‌های کلی ذیل تقسیم کرد:

۱. عوامل انسانی
۲. عوامل اقتصادی
۳. عوامل اجتماعی و فرهنگی
۴. عوامل اقلیمی و جوی

۷-۱- عوامل انسانی

معماری روستاهای کشور، برگردانی از عقاید و آرای مردم بوده و معماری بومی نمود تعلق انسان به محیط طبیعی و عینیت یافتن سازگاری کالبد با بوم است. (جام کسری، ۱۳۸۹) ایبانه‌ای‌ها قرن‌ها با فرهنگ ساخت و دانش بومی مرتبط با آن خو گرفته‌اند و هم‌زمان دارای ارتباطات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با دنیای خارج از روستا بوده‌اند. شیوع استفاده از مصالح جدید در اوایل دوره پهلوی توسط اهالی به این روستا نیز سرایت کرد. استادکاران و بنایان شگردهای جدید ساخت را با خود به روستاها می‌آوردند و آن‌ها نیز شیوه‌های بهره‌برداری از این مصالح و تکنیک را توسعه می‌دادند. ساخت خانه‌های سه طبقه از قبیل خانه جهونه در محله پل و یا ساخت مسجد یسمون و حتی مرمت و توسعه مسجد پُزله فرازی از این تحولات در ایبانه بوده است. پس از مهاجرت نیروی جوان ساکن ایبانه به شهرهای بزرگ و تغییر سبک زندگی آنان، صاحبان، مالکان و متولیان خانه‌هایی مانند جهانه و مساجد یسمان و پُزله با توجه به کمبود نیروی انسانی و کار در روستا، برای دسترسی به امکانات بهتر و در نتیجه آسایش بیشتر تلاش کردند و با صرف هزینه و زمان کمتر به استفاده از مصالح جدید با عمق تأثیرات بیشتر روی آوردند. آن‌ها در دوره پهلوی اول در لایه نهایی بام از آجر استفاده کردند که نسبت به کاه‌گل در دوره‌های پیشین از جمله دوره قاجار دارای مقاومت بالاتری در مقابل بارش‌ها بود. هرچند زمان تعویض لایه نهایی از دو سال در کاه‌گل به ۱۰ سال با آجر رسیده بود اما راضی‌کننده نبود و با شیوع ایزوگام در نبود آگاهی‌رسانی مناسب و نظارت صحیح سازمان‌های متولی از جمله سازمان میراث فرهنگی وقت در دهه ۸۰ و ۹۰ شمسی بخش اعظمی از بام‌های ایبانه به رنگ نقره‌ای درآمدند تا از نظر آنان آسایش تأمین شود (پایگاه میراث فرهنگی ایبانه، ۱۴۰۲) اما در این میان تعدادی اندکی از مردم بر این اعتقاد نبوده و عقیده داشتند ایزوگام بستری برای پرورش موریه است و با گسترش آن، خانه‌های ایبانه در معرض خطر آوار و ریزش خواهند بود (قاسم پور ایبانه، ۱۴۰۲). همچنین برخی اعتقاد داشتند که در گذشته بعد از بارش برف و باران، سقف خانه‌های کاه‌گلی، خیس‌خورده و با سرمای شبانه و صبحگاهی یخ‌زده و آفات کشته می‌شدند با این فرآیند طبیعی، لایه‌های سقف سالم بوده و هوای داخل فضاها دائماً تهویه شده و خطر تخریب با پایش مداوم از بین می‌رفت. با وجود این نتیجه نهایی از دست دادن منظر کالبدی بام در ایبانه از دهه ۴۰ تاکنون بوده است. در این فرآیند زمانی با کم شدن جمعیت ایبانه به ۳۰۰ نفر در سال ۱۴۰۰ و عدم استفاده از بام به صورت مداوم در جهت درک کیفیت‌های زیستی و الگوهای رویدادی از جمله تفرج، تماشا، همیاری، تولید و امثال آن، منظر کارکردی بام در ایبانه نیز کمرنگ شده و محدود به ایام خاص ازدیاد جمعیت از جمله فصل بهار و مراسم ملی و مذهبی گردیده است. بنابراین سیر تحول بام از منظر کالبدی و کارکردی در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد که عامل انسانی تأثیر بسزایی در انتخاب و کاربست و در نتیجه تغییر منظر بام در ایبانه داشته است.

۷-۲- عوامل اقتصادی

در بخش عوامل اقتصادی می‌توان به اتفاقات پس از اصلاحات ارضی و آشنایی مردم با امکانات شهرهایی چون تهران، ادامه تحصیل و فراهم نشدن شرایط کار و زیست مورد انتظار برای جوانان روستا به عنوان دلیل اصلی مهاجرت اشاره کرد

(خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸: ۹۵) با مهاجرت نیروی کار به شهرهای بزرگ، ایبانه بخش بزرگی از نیروی فعال اقتصادی و تولیدی مرتبط با کشاورزی و دامداری را از دست داد. این بخش از جمعیت که غالباً جوان و کارآمد بودند در دهه ۴۰ و پس از آن به بیرون از روستا رفتند و عملاً کشاورزی و دامپروری سنتی پس از آن به صورت نیمه فعال و غیرفعال تغییر چهره داد (راعی، ۱۳۹۲: ۳۰) همین جمعیت در زمان زیست در ایبانه به حفاظت و نگهداشت از آن می پرداختند و فضای کالبدی روستا را پایش کرده و از تخریب و ویرانی آن جلوگیری به عمل می آوردند. بام نیز یکی از عناصری بود که سالیانه مورد کاهگل کشی قرار می گرفت. با شکل گیری وضعیت جدید، استفاده از مصالح دیگر مانند قیرگونی و آجرفرش و یا از دهه های گذشته، ایزوگام در اولویت قرار گرفت و می توانست به دلیل قیمت تمام شده ارزان تر و به لحاظ اقتصادی گزینه مناسبی از نگاه مهاجران باشد. به همان ترتیب در نبود جمعیت و به دلیل استفاده از ایزوگام بر بام ها، حضور کیفی و زیست مردم بر بام موجب تخریب آن و ایجاد هزینه اضافی می گردید؛ بنابراین منظر کارکردی بام نیز تحت تأثیر عوامل اقتصادی کم رنگ و حتی هم اکنون بی رنگ شده است.

۷-۳- عوامل اجتماعی و فرهنگی

کعبود آگاهی مردم نسبت به شیوه های نگهداشت و مرمت خانه ها و عناصر عمومی و مذهبی عاملی است که از دهه های پیشین تاکنون گریبان گیر بافت تاریخی ایبانه بوده است. دلیل اصلی آن انفعال نسبی سازمان ها و مراجع دیمدخل در انتقال دانش حفاظت و مرمت به مردم، توانمندسازی آن ها به لحاظ فرهنگی و اجتماعی و ظرفیت سازی جهت ارتقاء آگاهی آنان بوده است. هرچند که تلاش هایی از دهه ۸۰ در این زمینه توسط پایگاه میراث فرهنگی ایبانه و بنیاد مسکن انقلاب اسلامی در بهسازی معابر و مرمت بناهای تاریخی ایبانه صورت گرفته است و کتب و مقالات مختلف منتشر و مراسمات، جشن ها و آئین های مرتبط برگزار شده است (راعی، ۱۳۹۲) اما به نظر می رسد، کافی نبوده و نتوانسته حداقل، نسخه مناسبی برای حفاظت و مرمت بام ارائه نماید.

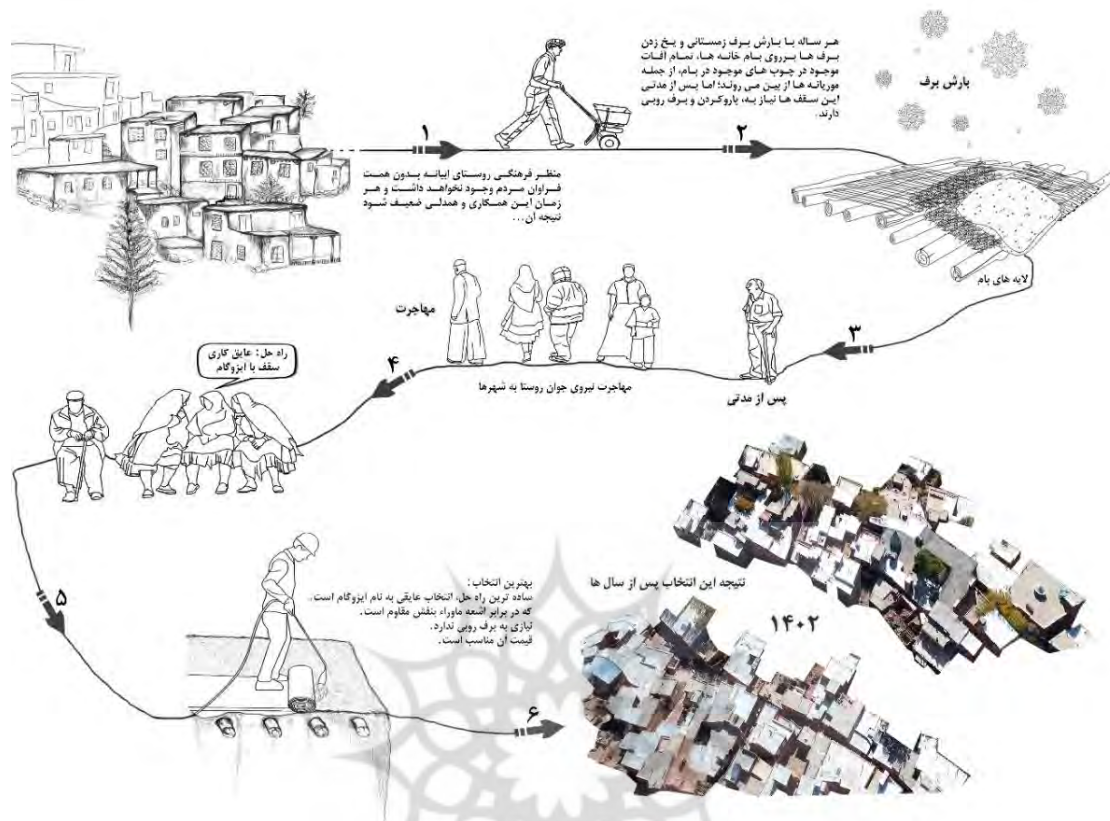
مطالعه روند تغییرات و مصاحبه با اهالی محل نشان می دهد که تغییر موازنه جمعیت نیز به لحاظ اجتماعی، دلیل عمده ناتوانی مردم ساکن روستا در انجام اقداماتی مانند تعویض کاهگل سقف، پاروکردن برف و همچنین رفع نگرانی برای به وجود آمدن مشکل رطوبتی در بام بوده است. تفاوت جمعیت ایبانه در سال ۱۳۶۰ تا سال ۱۴۰۰ تقریباً ۲۰۱ نفر بوده (karnaval, 1397) و نشان می دهد که با توجه به آمار سرشماری، جمعیت روستا با گذشت زمان کاهش یافته است. همچنین با بررسی عکس های هوایی (تصاویر ۱۳ تا ۱۷) آغاز ایزوگام خانه ها از سال ۱۳۸۶ مشهود است. این نتایج می تواند ارتباطی میان مهاجرت مردم روستا به عنوان یک عامل اجتماعی و فرهنگی و روند تغییرات در بام خانه ها را نشان دهد.

۷-۴- عوامل اقلیمی و جوی

به نظر می رسد این عامل به عنوان اصلی ترین عامل در تحول وضعیت بام در ایبانه مطرح است. منطقه ای که روستای ایبانه در آن قرار گرفته ۲۱۰۰ متر از سطح دریا بلندتر است و دارای آب و هوای سرد و خشک و نیمه خشک است. بارندگی ها اغلب در فصل زمستان و به صورت برف است و تا فصل بهار بر روی دامنه های دومیلون و پل هامونه باقی می ماند. ایبانه با میانگین ۱۸۲ میلی متر بارش سالیانه و میانگین رطوبت نسبی ۴۶ درصد، نیمه خشک است و گرم ترین و سردترین ماه های سال در آن به ترتیب تیرماه و دی ماه است. با توجه به بررسی نتایج پایگاه های هواشناسی شهر کاشان، روستای ایبانه بیشترین بارش را ثبت کرده است؛ بنابراین عوامل جوی و اقلیمی به عنوان عامل آسیب رسان از گذشته تاکنون مطرح بوده است و در دوره های مختلف تاریخی رهیافت هایی برای برون رفت از این چالش اتخاذ می شده است.

بر اساس بررسی های به عمل آمده تا دوره قاجار از رهیافت پایش مداوم استفاده می شد که شامل پوشش کاهگلی، بام غلطان، تعویض رویه کاهگلی به صورت سالیانه می گردید (اریسی، ۱۳۸۳) پس از آن و در دوره پهلوی استفاده از رویه آجری قوت گرفت و سپس در دهه های گذشته با شیوع ایزوگام از این مصالح به خاطر دفع مناسب بارش ها به عنوان آخرین راه حل استفاده شده است؛ اما همان گونه که در بالا تشریح شده است اتخاذ این تصمیم در کوتاه مدت باعث عدم نفوذ بارش

در لایه‌های بام شده و موجب رهایی اهالی ایبانه از پایش مداوم و سالیانه گردیده است اما در درازمدت به دلیل عدم وجود تنفس در لایه‌های بام علاوه بر فرسایش مصالح، موجبات پرورش آفات ازجمله موربانه و تخریب مصالح چوبی را فراهم آورده است. علاوه بر آن کیفیت زیستی در منظر کارکردی بام را نیز دچار چالش نموده است.

تصویر ۱۶: نقشه فرهنگی از فرآیند تحول منظر بام در ایبانه (نویسندگان، ۱۴۰۲).

تصویر ۱۷ فرآیند تحول منظر بام در ایبانه را در شش گام با چهار عامل اصلی نشان می‌دهد. آنچه در ابتدا دیده می‌شود، مشارکت و زندگی فعال مردم در طبیعت و تشکیل یک منظر فرهنگی و تاریخی غنی است. آن هنگام که با بارش برف زمستانه، جوانان روستا مشغول کار و فعالیت، پارو کردن برف، کار با بوم‌غلطان و تجدید کاه‌گل بام‌ها می‌شوند؛ اما با گذشت زمان به دلیل مشکلات اقتصادی و نیاز به تحصیل و کار تصمیم به مهاجرت به شهر می‌گیرند. افزایش جمعیت کهن‌سال روستا و ناتوانی آن‌ها منجر به اتخاذ تصمیماتی برای رفع چالش بام می‌شود. بام‌ها ایزوگام می‌شوند و با گذشت زمان، منظر روستا، اصالت و یکپارچگی خود را از دست می‌دهد و آئین‌ها و سنت‌های مرتبط با منظر کارکردی بام، رنگ می‌بازند.

۸- نتیجه‌گیری

در پاسخ به پرسش‌های مقاله، منظر بام در ایبانه مورد چالش قرار گرفته و ویژگی‌های کارکردی و کالبدی آن بررسی شده است. اهالی ایبانه از ابتدای شکل‌گیری روستا تا سال ۱۴۰۲ شمسی در ایجاد تغییرات و تحولات در وجوه کالبدی و کارکردی منظر نقش داشته‌اند. این سیر به ۴ دوره تقسیم‌شده و عوامل مؤثر بر آن نیز از منظر اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، انسانی و اقلیمی مورد بحث قرار گرفته است.

نکته برجسته در عوامل مؤثر بر قوام منظر، حضور مردم بومی بوده است. آن‌ها توانسته‌اند در پناه پیشینه تاریخی و فرهنگی خویش و با استفاده از دانش بومی متأثر از آن، قرن‌ها از منظر بام حفاظت کنند؛ اما از دهه‌های گذشته به‌ویژه دهه چهل تاکنون این حضور کم‌رنگ شده و جای خود را به حضور مهاجران (اغلب افغان) و گردشگران با فرهنگی متفاوت داده است. نکته دیگر مشارکت جامعه محلی است. آن‌ها در معرض سیل ورود مصالح جدید قرار گرفتند و هم‌زمان دانش بومی

مرتبط با معماری، معیشت و زیست در ایبانه در حال فراموشی قرار گرفته است. سازمان‌های متولی و مسئولین نیز علیرغم تلاش‌هایی که در حوزه کالبدی و فرهنگی انجام داده‌اند، نتوانسته‌اند نسخه و الگویی درخور در جهت حفاظت از منظر بام بیابند و به مردم ارائه کنند.

این مقاله بر این باور است که منظر بام به دلیل جاری بودن بر ساختار پلکانی، جایگاه ویژه‌ای در زیست مردم ایبانه داشته و حفاظت از کیفیات زیستی و الگوهای رویدادی منشعب از آن منوط به اقداماتی متنوع در حوزه‌های مختلف است. به نظر می‌رسد علاوه بر آگاهی‌رسانی، ظرفیت‌سازی و توانمندسازی اجتماعی که توسط ذی‌مدخلان دولتی و غیردولتی قابل انجام است و می‌بایست به‌صورت مداوم پیگیری شود؛ استفاده از فناوری نوین در ترکیب با دانش‌های بومی ساخت بام نیز باید مدنظر نهادها و سازمان‌های مسئول قرار گیرد. در این میان بهره‌گیری از تجارب روستاهایی مانند ماسوله که از جزئیات ساخت و مرمت بام بر اساس دانش بومی استفاده کرده و تا حدودی موفق بوده است (پایگاه میراث فرهنگی ماسوله، ۱۴۰۰) نیز مفید است. بدیهی است که می‌توان از ظرفیت جامعه محلی و افراد تأثیرگذار روستا استفاده نمود و با انجام چندین نمونه عملیاتی در سطح روستا آن را ترویج و توسعه داد. هم‌زمان ایجاد مشوق‌هایی برای تغییر وضعیت بام به‌نحوی که به لحاظ مالی برای روستائیان کمتر از ایزوگام هزینه در پی داشته باشد و تأمین‌کننده نظر مردم باشد نیز لازم است. بدین‌صورت با حفاظت از کالبد بام، منظر کارکردی آن نیز به‌تدریج از فراموشی خارج خواهد شد.

پی‌نوشت

¹ landscape

² roof

³ Karkas

⁴ herdeh

⁵ paal

⁶ yusmun

⁷ Chazeh

^۸ اضافه شدن رنگ نقره‌ای و درخشان عایق‌هایی همچون ایزوگام، به بافت خاکی روستا

منابع

- 0 اریسی، ا. (۱۳۸۳). پژوهشی در جزئیات معماری روستای تاریخی ایبانه. پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری روستای ایبانه.
- 0 اعظم واقفی، س. (۱۳۷۵). میراث فرهنگی نطنز جلد ۴. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- 0 انصاف پور، غ. (۱۳۶۳). ایران و ایرانی به تحقیق درصد سفرنامه خارجی مربوط به دوران قاجاریان. تهران: انتشارات زواره.
- 0 ایرجی، ا. (۱۳۹۹). ارزیابی تأثیر اصول معماری بومی در شکل‌گیری معماری سبز (نمونه موردی: روستای ایبانه). معماری شناسی.
- 0 پایگاه میراث فرهنگی ایبانه. (۱۴۰۲).
- 0 پایگاه میراث فرهنگی ماسوله. (۱۴۰۰).
- 0 جام کسری، م. (۱۳۸۹). بهسازی بافت‌های باارزش روستایی؛ فرایندی از ذهنیت تا عینیت. مسکن و روستا. شماره ۱۳۱.
- 0 حائری، م. (۱۳۸۹). حداقل‌های زمین و آسمان. مجله معماری و شهرسازی. ۵۴.
- 0 حسین زاده، ض.، شکوه، س. و، مهربانی گلزار، م. (۱۴۰۰). بازشناسی نقش‌های منظرین بام در شهرهای ایرانی، بازشناسی از طریق بررسی مستندنگاری‌ها، آثار ادبی - هنری و نمونه موردی. مجله منظر.

- 0 حسین زاده، ض.، شکوه، س. و، مهربانی گلزار، م. (۱۴۰۱). شناسایی ظرفیت‌های موجود بر فضای بام جهت توسعه گردشگری در شهرهای ایرانی. مجله گردشگری فرهنگ.
- 0 خوانساری ایبانه، ز. (۱۳۷۸). *ایبانه و فرهنگ مردم آن*. تهران: انتشارات گنجینه هنر.
- 0 داداش‌وند، م. (اردیبهشت ۱۳۹۳). *ایبانه و ویژگی‌های معماری آن*. کانون ملی معماری ایران همایش ملی معماری، عمران و توسعه ی نوین شهری تبریز.
- 0 دهقانی، م. و، گلی‌زاده. (۱۴۰۲). saat24.news. Retrieved from
- 0 راعی، ح. (۱۳۹۲). *یادداشت‌هایی درباره آثار تاریخی ایران (۱)*. *ایبانه، یک روستا، یک محله، یک بنا*. تهران: ایران نگار.
- 0 سازمان نقشه برداری کشور. (۱۴۰۲).
- 0 سلطانزاده، ح. (۱۳۹۳). *نقش جغرافیا و فرهنگ در شکل‌گیری بام در واحدهای مسکونی*. پژوهش‌های جغرافیایی انسانی.
- 0 سلیمانی، پ.، بروجنی فرهنگ، ح. و، اکبری فرد، م. (۱۳۹۰). *مقایسه ساختار و تزیینات چوبی مسجد جامع ایبانه با مساجد چوبی آذربایجان شرقی*. مطالعات هنر اسلامی.
- 0 سیرو، م. (۱۳۵۷). *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها*. (ترجمه: م. مشایخی). تهران: سازمان ملی حفاظت آثارباستانی ایران.
- 0 شاکری زاد ایبانه، ع.، مسگری هوشیار، س. و، میری، ح. (۱۳۸۹: ۶۳). *بازشناسی خانه در ایبانه*. مسکن و محیط روستا.
- 0 قاسم‌پور ایبانه، م. (۱۴۰۲). *مصاحبه شخصی*. تاریخ شفاهی.
- 0 قربانی، م. و، حمیدیان، ع. (۱۴۰۳). *مونوگرافی روستای ایبانه*. Researchgate.
- 0 ماهان، امین؛ منصوری، سیدامیر. (اردیبهشت ۱۳۹۶). *مفهوم منظر با تأکید بر نظر صاحب‌نظران رشته‌های مختلف*. مجله علمی - پژوهشی پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی منظر.
- 0 معماریان، غ. (۱۳۷۶). *معماری مسکونی ایران، برون‌گرا*. تهران: علم و صنعت.
- 0 منصوری، س. (۱۳۸۸). *منظر و مسکن*. منظر، (۲)۱.
- 0 منصوری، س. (۱۳۹۸). *منظر بام، زندگی در دل آسمان‌ها*. منظر و مسکن، ۱۱ (۴۸).
- 0 موسوی، س. و، رجبی، م. (۱۳۹۱). *کاربرد الگویی پربوبیت رتبه‌ای در تحلیل عوامل مؤثر بر تمایل به پرداخت گردشگران روستای ایبانه*. پژوهش‌های روستایی، ۳ (۲۵-۵۲).
- 0 ندیمی، ه.، ابویی، ر. و، صادق احمدی، م. (۱۳۹۴). *ظهور و حضور روستا و میراث روستایی در سیر تطور اسناد بین‌المللی حفاظت مسکن و محیط روستا*.
- 0 نظری داشلی برون، ز.، حاجی‌علیمحمدی، ه.، رهو، ر. و، تراب‌زاده، ع. (۱۳۸۴). *مردم‌شناسی روستای ایبانه*. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم‌شناسی با همکاری اداره کل امور فرهنگی.
- 0 نقره‌کار، ع.، حمزه‌نژاد، م. و، رنجبر کرمانی، ع. (۱۳۸۷). *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری.
- 0 ویلز، ج. (۱۳۶۸). *سفرنامه دکتر ولز به ترجمه غلامحسین قراقرلو*. تهران: انتشارات اقبال.

0 Cyril M, H. (2006). *Dictionary of Architecture and Construction*. New York: McGraw-Hill.

- 0 Google Earth. (2003-2020).
- 0 <https://www.karnaval.ir/blog/people-abyaneh-culture>. (1397). Retrieved from Carnaval. Ir.
- 0 Mehdizadeh, P. (1999). *Imagining the Modern City*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 0 Norberg - Shulz, C. (1975). *Existence, Space, and Architecture*. Tehran: Entesharat Tehran.
- 0 Oliver, P. (1997). *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- 0 Zifferero, A. (2008). From Archaeological Park to the Enhancement of Archaeological Landscape: New Direction in Italian Heritage Management. *Roma Dipartimento di Archaeologia Storia delle Arti*.

Original Research Article

Investigating the factors influencing the transformation of the roof landscape in AbyanehMahtab shams¹, Hosein raie^{2*}, Asghar Mohammad Moradi³

- 1- M.Sc. student, Department of Conservation and Restoration of Architectural Heritage, Faculty of Architecture and Urban Development, Iran University of Science and Technology, Tehran.
- 2- Assistant professor, Department of Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology, Tehran.
- 3- Professor, Department of Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology, Tehran.

doi 10.22034/AHDC.2025.22470.1845

Received:
November 28, 2024

Accepted:
March 8, 2025

Keywords:
Roof landscape,
Village of
Abyaneh, Physical
and functional
landscape, Living
qualities, Event
patterns

Abstract

Abyaneh, a village in Natanz County, is terraced on the slopes of Mount Karkas. The roof element is important due to its significant role in creating the landscape. The term 'roof landscape' refers to its physical and functional characteristics, which have evolved through interactions with the people's living qualities and event patterns. The functional characteristics include rest, recreation, viewing, cooperation, information dissemination, production, and the like. The physical characteristics focus on the elements and details of the roof in different periods. The research problem is the decline of the roof landscape during the physical and functional evolution of houses in Abyaneh and the inactivity of local communities in addressing this issue. Although the participation of people has been influential in the consistency of the landscape from the beginning until the Qajar period, it has diminished in recent decades. With the introduction and use of new materials in the village, part of the physical and functional landscape of the roof has been subject to decline. The research aims to understand the roof landscape in Abyaneh. To achieve this, two questions are posed including 'What are the characteristics of the roof landscape in Abyaneh?' and 'What factors have influenced the evolution of the roof landscape in Abyaneh?' In response to these questions, using an interpretive method and a historical-interpretive approach, the functional and physical characteristics of the roof landscape in the village are examined. The article concludes that the evolution of the roof landscape in Abyaneh can be studied in four periods: Qajar, Pahlavi I and II, the 1970s to 2000s, and the present. A combination of economic, cultural, social, human, and climatic factors has played a role in this evolution. To protect this landscape, actions such as awareness-raising and capacity-building, along with the use of modern technology combined with indigenous knowledge of roof construction and restoration, can be beneficial. Utilizing the experiences of villages like Masuleh and providing financial incentives for roof improvement by governmental and non-governmental organizations seem necessary.

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

